

מגמות חילון בקרב הנוער הדתי

יוחאי רודיק

שלום בודק. אני לא יודעת מי אתה ומה אתה עושה, ואם תמשיך לקרוא את זה בכלל. אבל תדע שאני, ולא רק אני, במצוקה. אני רוצה להתקרב לה', אני רוצה חיי רוח אבל מה שלומדים במקצועות הקודש זה בשביל הבגרות. במקום להתקדם אנחנו טובעים עוד בעולם מגעיל של גסות וסיגריות והתמכרות לתאוות...

אין תוכן ומשמעות בחיים והכל כל כך מגעיל. מערכת החינוך לא מבינה כמה כח יש בידיים שלה. היא יכולה לכוון את הכח הזה שננסוק לגבהים או שנתרסק, שנמשיך בחיי האין משמעות הללו. חיים שהם לא כלום ומורידים אותי עוד ועוד עד שכבר לא יהיה ממני כלום. שכבר לא יהיה מה לעשות.

שורות אלו נכתבו לפני שנים מספר כפרי עטה של תלמידה בסוף מבחן הבגרות במחשבת ישראל.¹ ניתוח מעמיק של תוכן המכתב מעורר שאלות מהותיות ויוצר תובנות חשובות בהקשר של התופעה המדוברת הנקראת "דתל"שים" (דתיים לשעבר) או "דתל"פים" (דתיים לפעמים...):

א. כיצד ניתן להבין את עזיבת הדת וקיום המצוות על ידי בוגר או בוגרת של החינוך הדתי, אחרי אלפי שעות לימוד של מקצועות הקודש והוויה רוחנית שכל מהותה "חינוך לאמונה בקב"ה, לאהבת ה', ליראת שמיים ולחיי תורה ומצוות"?²

ב. מדוע בחרה התלמידה לכתוב את מצוקותיה, מחשבותיה ושאפיותיה דווקא למעריך הבחינות האלמוני במשרד החינוך, שאיננו מכיר אותה וסביר מאוד שגם לא יוכל לעזור לה? יתרה מכך, האם אין לתלמידה הורים, מורים, רבנים, מדריכים ויועצים או שותפים אחרים שיכולים לעזור לה במצוקתה? להושיט לה יד תומכת ועזרה זמינה?

ג. מהי התדמית החיצונית והפנימית של הכותבת? האם מדובר בתלמידה פורקת עול שכל עולמה תאוות העולם הזה, או שמדובר בתלמידה בעלת שאיפות רוחניות גבוהות? אם אכן האפשרות השנייה היא הנכונה, מה מערכת החינוך יכולה לעשות כדי להעניק לה "טיפול מונע" ולחזק את כוחותיה הנפשיים?

כדי להחריף את השאלות ולהרחיב את יריעת החשיבה, אצטט מכתב קצר נוסף שנכתב, כמו המכתב הראשון, בסוף בחינת הבגרות. יש לשים לב כי מדובר בשתי תלמידות בגיל זהה שלמדו במסגרת החינוך הדתי. להלן לשון המכתב השני:

רציתי להודות מאוד על השיעורים הנפלאים הללו, החומר המדהים הזה, שכל כך מילא אותי, חיזק אותי מבחינה רוחנית ועבודת ה' שלי נהייתה משמעותית וחזקה יותר. זכיתי אני וזיכה אותי הקב"ה בחיים כאלה טובים ומשמעותיים, חזקים ועוצמתיים.

¹מפמ"ר מחשבת ישראל, כותב המאמר, מבקש בכל שנה ממעריכי בחינות הבגרות להציג בפניו התבטאויות חריגות ומשמעותיות שתלמידים כותבים בסוף מבחן הבגרות.

²מתוך חזון החמ"ד. חזון החמ"ד מורכב מחמישה יסודות: בין אדם לעצמו, בין אדם לעמו, בין אדם לאלוהים, בין אדם לארצו ולמדינתו, בין אדם לזולתו.

נפתח את הדיון בדברי הראי"ה קוק, רבה הראשי הראשון של ארץ ישראל:

התכונה של יראת שמים מצד עצמה לית ליה מגרמיה כלום, ואי אפשר לה להיות מתחשבת בין הכשרונות ומעלות הנפש של האדם. היא כשהיא לעצמה עלולה להוריד את האדם ואת האנושיות כולה לעמקי תהומות, כשם שהיא עלולה להעלותם למרומי שחקים [...] על כן יראת שמים מתרוממת לא כל כך על פי העסק במעמקי עצמה, כמו שהיא מתמלאה על ידי מה שממלאים אוצרה בכל דעת וכשרון [...] בכל מידה נכונה.³

הרב קוק מדגיש בדבריו כי "יראת שמים" היא מעין כלי שהגדרתו ואופיו מותנים בתוכן שניצוק לתוכו. בחיי היומיום אנו עדים, לצערנו, למעשי רצח וטרור שהכוח המניע אותם הוא "יראת שמים". יראת שמיים כזו תוריד את העולם ותדרדר אותו מבחינה מוסרית. לעומת זאת, יש חינוך ליראת שמיים שכל מהותו לרומם את האנושות ולתקן עולם במלכות שדי. להבדיל, גם במערכת החינוך הדתי כל המוסדות שואפים באופן אמיתי לחנך ליראת שמיים. בד בבד, אופי החינוך להשגת מטרה זו מתבטא באופן שונה בכל מוסד: היחס למצוקותיו ולשאלותיו של התלמיד, תוכן חומרי הלמידה, היחס בין חופש לכפייה, מתן לגיטימציה לתרבות המערב ולמודרנה בכלל ומרכיבים חינוכיים נוספים, ייחודיים לכל מוסד בפני עצמו. להבדלים השקפתיים וחינוכיים אלו קיימת משמעות רבה כגורמים בתהליך החילון, כמפורט להלן.

נדגים את הדברים על ידי מקורות מספר. הסופר יזהר סמילנסקי שרטט באחד ממאמריו את ההבדל בין האדם החילוני והדתי בשאלת האחריות ולגיטימיות החיפוש הרוחני:

להיות חילוני, זה להיות בעל תביעה לריבונות על חייו. בלתי מחוייב מראש למצוות או לחיובים שלא באו מהכרעתו והסכמתו האוטונומית של האדם. החילוני הוא מי שמקבל עליו עמידה מתמדת במצב מהפכני. אין לו את מי להאשים. כל האחריות עליו. האחריות ומחירה, אבל גם האחריות וריבונותה [...] הדתי המצוי אינו מחפש. הוא כבר יש לו. עליו רק לקיים, רק לציית, רק לעשות כמצווה. לכל היותר לפרש סתירות [...] מי שידי מלאות הוא לא יוכל לקחת עוד. רק מי שידי ריקות יוכל לקחת – כשימצא. מבחינה זו, אשרי הידיים הריקות [...] הן יכולות לקחת כשימצא. ידיו הריקות של החילוני – הן יתרונן. הן עשויות לחיפוש, וכשימצא יקח.⁴

המציאות מלמדת כי בניגוד לאבחנה המתוארת לעיל, האדם הדתי **מחפש** ואינו מסתפק רק ב"ציות עיוור". יש המחפשים דרכים כיצד להעמיק ולהעצים את אמונתם ואת קיום המצוות שלהם בלי להפסיק לשמור מצוות מסוימות. לעומתם, יש שבדקים את מידת הזדהותם עם מצוות מסוימות ובוחרים מה נראה להם נכון לקיים מבחינה אישית.

התהליך המדובר, שניתן להגדירו "מדתיות מצווה לדת של זהות"⁵, מתרחש בקבוצה חברתית מוגדרת שעיקרה אוכלוסייה איכותית ומוכשרת בוגרת מוסדות החינוך הדתי לסוגיו השונים. מדובר בצעירים בשנות העשרים לחייהם שמתחילים להתמודד עם שאלות של זהות אישית והגדרה עצמית באמצעות עולמם הדתי העכשווי. לתופעה זו תורמות שתי התפתחויות בלימודי המחשבה בשנים האחרונות. ההתפתחות הראשונה היא לימוד מוגבר של כתבי חסידות וכתבי הרב קוק שבולטת

³ הרב א"י הכהן קוק, אורות הקודש, ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' כג.

⁴ סמילנסקי, "העוז להיות חילוני", בתוך: א' וולפנוזן (עורך), הישראלי כיהודי, יהדות וציונות בחינוך, תל אביב 1977.

⁵ ראה ע' פיישר, "מדתיות מצווה לדת של זהות", עיתון מקור ראשון (מוסף שבת), ד' טבת תשע"ד (30.12.11).

בהם המגמה האינדיבידואליסטית ובקשת החוויה הנפשית. ההתפתחות השנייה היא מגמה גוברת של לימוד פילוסופיה כללית והעצמת הביקורתיות והחשיבה העצמית, כמרכיב חשוב במוטיבציה לקיום מערך המצוות.

בעבר, במסגרת תפקידי כמפמ"ר מחשבת ישראל בחינוך הדתי, ביקרתי בשיעור מחשבת ישראל באחת האולפנות. נושא השיעור היה קטע מספר ה"כוזרי" פרי עטו של ר' יהודה הלוי. במהלך השיעור שאלה תלמידה את המורה שאלה אישית מהותית ותשובת המורה, בנוכחותי, הייתה: "אם את שואלת שאלה כזו הנפש שלך חוטאת". בתקופה שבה אנו עדים לחיפוש עצמי ורצון להבנת שורשי המצוות, תשובה מעין זו גורמת נזק רב ומהווה במקרים רבים תמריץ לעזיבת הדת. יתרה מזו, אם נעייין בתולדותיהם של אבות האומה הישראלית נמצא את מוטיב השאלה כמרכיב חשוב בעולם ההתפתחות הרוחנית שלהם. אברהם אבינו, אבי האומה הישראלית, תרם לעולם האמונה את ערכה של השאלה:

ולא היה מי שישאל ויתפלא על הנהגתו ובלב אברהם עליו השלום היה פליאה גדולה מאוד [...] היינו שאברהם הכיר מעצמו כי יש מנהיג בעולם [...] כי התשוקה שבא ללב אברהם אבינו גם כן לא היה רק ממה ששלח לו השם יתברך בלבו.⁶

באופן דומה אנו מוצאים גם אצל ר' עקיבא את שאלת השאלות בתחילת צעדיו הראשונים בעולם התורה:

בן 40 שנה היה ולא שנה כלום [...] הלך הוא ובנו וישבו אצל מלמדי תינוקות [...] והיה לומד והולך עד שלמד כל התורה כולה. הלך וישב לפני ר' אליעזר ור' יהושע. אמר להם: פתחו לי טעם משנה. כיוון שאמרו לו הלכה אחת הלך וישב בינו לבין עצמו. אמר: אלף זו למה נכתבה? בית זו למה נכתבה? [...] חזר ושאלן והעמידן בדברים.⁷

לימים אנו מוצאים במשנת הרא"ה קוק והוגי דעות חשובים נוספים אמירות חדות וברורות ביחס לערכם של השאלה והחיפוש במסגרת ההתפתחות האמונית. נצטט בעניין זה את דברי הרא"ה קוק שכתב בספרו "אורות הקודש":

מי שאין נפשו משוטטת במרחבים, מי שאינו דורש את אור האמת והטוב בכל לבבו, איננו סובל הריסות רוחניות, אבל אין לו גם כן בנינים עצמיים. הוא חוסה בצלם של הבנינים הטבעיים, כמו השפנים שהסלעים הם מחסה להם. אבל האדם, מי שנשמת אדם בקרבן, נשמתו לא תוכל לחסות כי אם בבנינים שהוא בונה בעמלו הרוחני.⁸

הצורך בהסברה שורשית של יסודות האמונה וההעמקה בפרטים הוא צורך יסודי בתקופתנו כ"טיפול מונע" למגמות החילון. מעקב אחרי התבטאויות של דתל"שים מלמד כי חוסר תשובות וחוסר התייחסות לשאלות היו בין הגורמים לעזיבת הדת:

אני מאמין שאם לא הייתי עף מהישיבה הייתי נשאר דתי [...] לימדו אותנו טקסטים, לימדו אותנו ססמאות ולא אמונה [...] בישיבה התייחסו לשאלות שלי בדרך מאוד לא מבינה.

⁶האדמו"ר מאיזביצ'א, מי השילוח, פרשת תזריע.

⁷אבות דר' נתן, פרק ו.

⁸הרב א"י הכהן קוק, אורות הקודש, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' שיד.

אמרו לי שיש תשובות אבל הן לא לגיל שלי [...] התשובות הללו לא סיפקו אותי [...] אמרתי לעצמי: אם התורה היא תורת אמת אז למה אין תשובות?⁹

שמעון לב, דתל"ש, בוגר סיירת מטכ"ל, ליקט בספרו "ושיודע לשאול"¹⁰ מונולוגים של ארבעה עשר נערים ונערות שהפסיקו לקיים מצוות ומתארים בשיחה חופשית את הרקע ואת הגורמים לכך על פי תחושתם האישית. אחת הנערות תיארה שיחה אחת משמעותית שקיימה עם אביה, פעם אחת בחיים, אחרי שאחותה נפטרה:

אבל זה היה כאילו "אני אנסה להקשיב לך", אבל הוא לא הקשיב. הוא שמע את מה שאמרתי אבל לא הקשיב. הוא זה שדיבר רוב הזמן ואמר לי: "תשמעי, את צריכה לחשוב כך. את צריכה להרגיש כך..." מבחינתו זו אמונה אבסולוטית. הוא לא מבין שאצלי זה לא ככה. אני לא באה מנקודת מוצא שיש אלוקים והתורה זאת התורה שאני צריכה ללכת לפיה. אני צריכה לדעת בכלל אם יש אלוקים [...] הוא – לא ישתנה רק בגלל שאלות של אמונה, אני – כן יכולה להשתנות.¹¹

ניתוח התוכן של הדברים מלמד שתי תובנות חשובות. הראשונה היא הצורך בהקשבה אמיתית לנערים ולנערות; הקשבה המבוססת על רצון לשמוע ולרדת לעומק דעתו של הזולת ללא שיפוטיות וביקורת. התובנה השנייה מדגישה את הצורך לבנות את בניין האמונה מיסודותיו הראשוניים הכוללים את עצם ההוכחה והדיון במציאותו של בורא עולם ומנהיגו. פעמים רבות, כולל במוסדות להשכלה גבוהה, אני נתקל בפרחי הוראה הבקיאים היטב בסוגיות של עם ישראל וארץ ישראל, אולם מלאי ספקות ביחס לקיומו של בורא עולם.

בהקשר אחר סיפר אחד הנערים, במונולוג אישי, את השפעתו של שיעור תנ"ך "רלוונטי" על השקפת עולמו ואמונתו:¹²

באופן רשמי עזיבתי את הדת התחילה ממאמר של אלכסנדר דונט שנקרא "קול מתוך האפר". זה מאמר של מי שהיה באושוויץ, הוא פורסם ב"שדמות" (ביטאון התנועה הקיבוצית) אני כבר לא זוכר. מאמר מאוד חזק בנושא השואה. מאמר האשמה נגד אלוקים (חס וחלילה – י"ר). המורה שלי הביא את המאמר כשלמדנו את ספר איוב. זו הייתה הפעם הראשונה שנתקלתי במצב כזה [...] לא שאלו אותי "יש אלוקים ועכשיו מה, למה, כמה", אלא "עכשיו אין אלוקים, מה עושים עם זה הלאה?". אני זוכר את זה עד היום, כי זה השפיע עלי כנראה לא במקרה.

בעידן של למידה משמעותית והדגשת הצורך ברלוונטיות לחיבור לימוד הקודש לחיי היומיום אנו עדים ל"עודף פלורליזם", ונמצאים מורים שחושפים את תלמידיהם לראשונה למאמרים מורכבים בעלי השפעה הרסנית על עולם האמונה הפנימי. אינני שולל כמובן הרחבה והבאת מאמרים רלוונטיים, אבל יש לזכור כי אוכלוסיית התלמידים מגוונת ונדרשת הכנה יסודית לפני חשיפה בלתי מבוקרת.

⁹ ש' פישרמן, נוער הכיפות הזרוקות, אלקנה תשנ"ט, עמ' 59.

¹⁰ ש' לב, ושיודע לשאול, תל אביב תשנ"ח.

¹¹ שם, עמ' 135.

¹² שם, עמ' 32.

הצורך בחיבור אישי לחומרי הלמידה הוא גורם חשוב ביותר בתהליך עזיבת הדת. הראי"ה קוק כתב על כך בספרו "אורות התורה" את הדברים הבאים:

ישנם שיצאו לתרבות רעה מפני שבדרך לימודם והשלמתם הרוחנית בגדו בתכונתם האישית המיוחדת. הרי שאחד מוכשר לדברי אגדה וענייני ההלכה אינם לפי תכונתו לעסוק בהם בקביעות, ומתוך שאינו מכיר להעריך את כשרונו המיוחד הוא משתקע בענייני הלכה כפי מנהג המורגל, והוא מרגיש בנפשו ניגוד לאלה העניינים שהוא עוסק בהם מתוך שהשתקעות בהם אינה לפי טבע כשרונו העצמי. אבל אם היה מוצא את תפקידו וממלאו, לעסוק בקביעות באותו המקצוע שבתורה, המתאים לתכונת נפשו, אז היה מכיר מיד שהרגשת הניגוד שבאה לו [...] לא בא מצד איזה חיסרון בעצמם של הלימודים הקדושים והנחוצים הללו, אלא מפני שנפשו מבקשת מקצוע אחר לקביעותה בתורה, ואז היה נשאר נאמן באופן נעלה לקדושת התורה.¹³

העיקרון המדובר, כגורם לעזיבת הדת, אינו מתבטא רק בחומרי הלמידה בעל חשיבות באופן כללי לדרך עבודת ה' של הנוער. טשטוש ההבדלים, וחוסר המודעות לצורך בתשומת לב אישית לכל תלמיד, מהווים גורם חשוב בדיון המדובר. הראי"ה קוק התייחס לדברים אלו בספרו "אורות התורה":

כל אדם צריך לדעת שקרוי הוא לעבוד על פי אופן ההכרה וההרגשה המיוחד שלו, על פי שורש נשמתו, ובעולם הזה, הכולל עולמים אין ספורות, ימצא את אוצר חייו. אל יבלבלוהו תכנים שוטפים אל תוכו מעולמות זרים שאינו קולטם כהוגן [...] הוא צריך לרכז את חייו בעולמותיו הוא.¹⁴

המשמעות המעשית של דברים אלו היא הצורך ביצירת מוסדות שיאפשרו התאמה אישית של תוכני הלמידה וההוויה החברתית לאישיותו של התלמיד. במקביל נדרשת מודעות לקבלת "האחר" – התלמיד שאינו הולך בתלם הקבוע וזקוק למסגרת מותאמת. פאראנק מרגוליס חקרה נושא זה במסגרת ספרה "היוצאים – מדוע דתיים עוזבים את הדת"¹⁵ וכתבה בהקשר זה:

רבים עזבו את הדת כי חשו שאינם יכולים לממש או לבטא את עצמם בעולם הדתי שהכירו [...] דרישות הקונפורמיזם נעשות בעייתיות במיוחד כשילדינו אינם יכולים לעמוד בהן, כשאנו מגיבים באופן קיצוני לחריגה מהתלם [...] ל-41% בישראל ול-63% בתפוצות היו תחושות שליליות ביחס ללחץ שהופעל עליהם ללכת בתלם.¹⁶

לעניות דעתי, אחת הדרכים להתמודדות עם החילון היא להראות שהדת והאמונה היהודית אינן מצומצמות בין כותלי בית המדרש אלא מקיפות את החיים כולם. הנער והנערה שירגישו כי עולם האמונה איננו סוגר בפניהם את התפתחותם האישית, בתחומים יחודיים, אלא אדרבא, פותח בפניהם תחומים רבים כחלק מעבודת ה', לא יראו סתירה בין האמונה לבין האומנות. ביטוי חריף לעובדה זו נתן בשעתו הראי"ה קוק בכתביו:

¹³ הרב א"י הכהן קוק, אורות התורה, ירושלים תשנ"ד, פרק ט פסקה ו.

¹⁴ הרב א"י הכהן קוק, שמונה קבצים, ירושלים תשס"ד, קובץ ד, ז.

¹⁵ פ' מרגוליס, היוצאים, אשקלון תשע"ז.

¹⁶ שם, עמ' 331–333.

מה שאין אלוקים מושג כי אם מתוך הדת, זה הפיל את העולם בעומק השפלות. האלוקים צריך שיהיה נודע מכל החיים, מכל ההויה וממילא יהיה ידוע בכל החיים ובכל ההויה [...]. אלוקים איננו בתוך הדת כי אם באותה מידה שהדת חדורה ממה שהוא למעלה מן הדת [...]. תורת חיים שלנו היא ההתגלות האלוקית המתגלה מכל ההויה [...]. הקודש והחול הוא חילוק מצד הדת. הדת תשים משטרה על ענייני הקודש ותניח ידה מענייני החול [...]. האלוקים הוא מתגלה מן הכל, מתוך הקודש ומתוך החול.¹⁷

לימים הדגיש הרב נריה, בהספדו על הרב קוק, את תרומתו המיוחדת של רבה הראשי הראשון של ארץ ישראל לאותם צעירים שעברו עליהם ימי גאות ושפל וצעד קטן הפריד ביניהם לבין היטמעות בעולם החילוני:

הוא הצליח ראשית כל בנו, אותנו הציל! אלמלא מחשבותיו ודבריו, דרכיו ומעשיו הרי גם אנו היינו בין התועים והמתעים. גם אנו חס ושלום היינו מתרחקים והולכים. "אנו" זה כולל ציבור גדול ורחב. כי עברו עלינו ימי גאות ושפל והיינו מסוערים עד תהום הנפש. כי נמשכנו בכוחות איתנים אל מעבר למחיצות, מחוץ לתחומים, ואיש לא האיר את דרכנו לאמור לנו זו הדרך לכו בה [...]. והוא (הרב קוק – "ר) היה הראשון אשר דיבר אלינו בשפה חדשה, ואשר הראה לנו כי המחיצות שנראו לנו צרות, מקיפות הכל וכי התחומים רחבים. כל שאיפותינו וחזון לבבנו ומשאת נפשנו, את הכל נוכל למצוא בפנים, בתוך תחומי המחשבה האלוקית [...]. ואין סתירות ואין ניגודים.¹⁸

החידוש המרכזי בדברים אלו, כמו בכל המקורות והנחות היסוד שכתבנו לעיל, הוא שלא ניתן להמשיך ולהפטיר כאשתקד בהתעסקות עם בעיות החינוך של תקופתנו, אלא יש צורך **בחשיבה חינוכית ויצירתית** שתחבר את נפשותיהם של הנערים והנערות אל עולם האמונה בדרכים מגוונות, בהמשך ובמקביל לחינוך המסורתי.

אסיים דיון חשוב זה בתקווה ובחזון. בשעתו ערך כתב השורות כנס של מורי מחשבת ישראל. במסגרת הכנס הזמנתי בחור צעיר, בוגר ישיבה תיכונית בירושלים, לתאר את הגורמים והתהליך האישי שעבר עד שהחליט להפסיק לקיים את מצוות הדת היהודית. לאחר הרצאתו, נוכח העובדה שחלק ממחנכיו, מורי מחשבת ישראל, ישבו בקהל, כתב הדתל"ש מחשבות מספר באתר האינטרנט שלו:

רציתי שכל הדתל"שים יהיו אתי ויקבלו את החיבוק העצום הזה מהרבנים של מחשבת ישראל מכל הישיבות והמוסדות. רציתי שהבנות יעמדו מול המורות שלהן, שהללו יעצרו את השיעור והויכוח ופשוט יאמרו: אנחנו אחים, בואו נתחבק רגע ואז נמשיך. שכל האבות יחבקו את הילדים שלהם. שלא יאמרו דבר [...]. ויבכו קצת, ויטהרו לפני שכל אחד חוזר למסע המפרך שלו שאין בו רחמים ואין בו חמלה.¹⁹

¹⁷ הרב א"י הכהן קוק, קבצים מכתב יד, ב, ירושלים תשס"ח, פנקס הדפים א, 20, עמ' מט.

¹⁸ הרב מ"צ נריה, "ישראל עם קדושים קומו... למהפכה", בתוך: ח' פורת (עורך), והיה כנגן המנגן, ירושלים תש"ס (במקור נכתבו הדברים כהספד של הרב נריה על הרב קוק זצ"ל).

¹⁹ הדובר הוזמן על ידי כתב שורות אלה לשוחח עם מורי ומורות מחשבת ישראל בכנס הקיץ בשנת תשע"ה.